

MAŁGORZATA ŁOBOZ

 <https://orcid.org/0000-0002-0705-8219>
Instytut Filologii Polskiej, Uniwersytet Wrocławski

Zatrzymane w pamięci Epistolograficzne studium wojennego dramatu

Lucyna Sadzikowska: *Listy z lagrów i więzień 1939–1945.*
Wybrane zagadnienia. Katowice,
Wydawnictwo Księgarnia św. Jacka, 2019, ss. 325.

Retained in Memory: An Epistolary Study of a War Drama

ABSTRACT: The reviewer has referred to the goal of the book, which (according to its author) has been to describe and codify the labor-camp/prison letter in its theoretical and practical aspects. Significant features of the research include a description of the interaction between the letter writer and the addressee, as well as an analysis of the functions both of the epistolary dialogue and of the interpersonal relations involved.

The source material for Lucyna Sadzikowska's analysis consists of unique collections of labor-camp and prison letters from the period 1939–1945. They were written in different concentration camps in Poland and across Europe. Their analysis is an integral part of discovering and describing (from different research perspectives and with the help of various methodologies) the war drama, as it arose from the experience of totalitarianism. Due to their individual character, letters written in constitution camps constitute an exceptional testimony of the fate of all the victims who suffered humiliation in these places. In a sense, the letters of prisoners are an echo of the inner struggle for justice, and can be seen as attempts to preserve human dignity. Interestingly, the author of the book has invented an inspiring method of reading this type of epistolary literature, contextualizing the analysis in terms of the individual fate of the senders and the addressees.

In the opinion of the book's reviewer, the source documents (published in the form of annexes) are truly invaluable. They include Franciszek Ogon's camp letters (Annex I) and the reminiscences of Alojzy Fros about Franciszek Ogon (Annex II).

The reviewer rates high both the content and the scholarly features of the monograph and emphasizes that, on the basis of intriguing epistolary material, Lucyna Sadzikowska has created a successful and interesting synthesis, which takes into account various interpretive perspectives. In this way, the book may be seen as an effort to contribute to the emendation of the shortage of such publications in Polish literary studies.

Listy z lagrów i więzień 1939–1945... są lekturą niełatwą, wymagającą odwagi i „czułego odbiorcy” – podobnie jak dużej odwagi, obiektywizmu naukowego oraz dystansu emocjonalnego wymagają szczegółowa analiza i interpretacja epistolografii obozowej. Lucyna Sadzikowska jako współautorka (z Krystyną Heską-Kwaśniewicz) opracowania korespondencji obozowej Gustawa Morcinka (*Listy z Dachau. Gustaw Morcinek do siostry Teresy Morcinek*. Katowice 2016) swoje dotychczasowe doświadczenia kwerendowe i interpretacyjne wykorzystwała w kolejnej – ważnej i wyjątkowej – monografii. Należy podkreślić, że badaczka zastosowała precyzyjny warsztat naukowy, gdyż analiza epistolografii kształtuje umiejętność empatycznej lektury, a wobec ekstremalnej sytuacji historycznej, w jakiej ta korespondencja powstawała, autorka zdecydowała się na ujawnienie ukrytego kodu – zarówno językowego, jak i wynikającego z trudnych, kryzysowych sytuacji, narzuconych przez uwarunkowania wojenne. Podstawą źródłową badanych tekstów są unikatowe zbiory listów obozowych i więziennych z okresu 1939–1945. Pochodzą one z różnych obozów koncentracyjnych, nie tylko znajdujących się w Polsce (głównie z Auschwitz-Birkenau), lecz także poza granicami kraju – z Sachsenhausen, Buchenwaldu, Dachau. Ich lektura stanowi integralną część odkrywania i opisywania (z różnych perspektyw badawczych, przy wykorzystaniu zróżnicowanych metodologii) dziedzictwa historycznego wyrastającego z doświadczeń totalitaryzmu. Są wyjątkowym (bo bardzo zindywidualizowanym) świadectwem wojennego dramatu ludzkości, losu wszystkich ofiar poniżonych i upokorzonych przez rzeczywistość egzystencji w obozie koncentracyjnym. W pewnym sensie listy więźniów to echo wewnętrznych zmagania o sprawiedliwość i ocalenie godności człowieczeństwa. Co ciekawe – autorka zainicjowała inspirującą metodę odczytywania badanej epistolografii w kontekście indywidualnych losów nadawców i adresatów tej korespondencji.

Monografia Lucyny Sadzikowskiej podzielona jest na trzy części. W pierwszej autorka, odwołując się do genologii listu, proponuje teoretyczne ustalenia Stefanii Skwarczyńskiej. Usiłuje jednocześnie określić „profil psychologiczny” więźnia jako autora korespondencji. Badaczka sugeruje, że zarówno na podstawie oficjalnej, jak i nieoficjalnej korespondencji obozowej można zrekonstruować portret osobowościowy człowieka niewinnie skazanego na obóz, któremu kontakt korespondencyjny z najbliższymi pozwala przetrwać. Nie jest to portret jednostronny, lecz wielowymiarowy, konsekwentnie ukazujący ekstremalną (pod względem egzystencjalnym, psychologicznym i historycznym), dynamiczną sytuację wojennego dramatu. Zatem z rzetelnym zaangażowaniem poznawczym, wykazując umiejętność spojrzenia psychologicznego, Sadzikowska próbuje odtworzyć „mapę” myśli, zrekonstruować obraz psychiczny ofiar faszyzmu. W ten sposób powstało studium epistolograficzne, którego materiał źródłowy stanowi nie tylko realną wartość historyczną, lecz również trwałe, ważne i ciekawe świadectwo zapisu duchowych przeżyć (przemian, zwątpień, tęsknot, marzeń o przyszłości itp.). Z tego względu lektura zdumiewa i zadziwia, intryguje

i wzrusza, chwyta za serce, ale też w niektórych fragmentach budzi wewnętrzne protesty. W perspektywie filologicznej listy te z całą pewnością nie reprezentują literatury wysokiej, lecz przecież nieocenione są ich walory dokumentarne. Jak wskazuje autorka, „epistolografia obozowa wydaje się niekompletna i nierozpoznana. Zbiory te – osadzone w przestrzeni ludzkich spraw – czytać należy w perspektywie myślenia o sztuce słowa, które wymaga od autora i czytelnika skupienia, wycucia, a więc myślenia pełnego najgłębszego szacunku do życia” (s. 19). Monografia Sadzikowskiej uzupełnia ów postulat „czułego odbiorcy”, wrażliwego na utajone sfery psychiki człowieka – zniewolonego skazańca, jednostki w obliczu śmierci, instynktownie usiłującej się przed nią bronić.

Celem omawianej publikacji jest opis i kodyfikacja listu obozowo-więziennego w jego aspekcie teoretyczno-praktycznym, w tym także charakterystyka przestrzeni oraz interakcji adresata i odbiorcy, analiza dialogu oraz relacji interpersonalnych, wypełniających czas rozłąki.

W drugiej części monografii Sadzikowska pisze o korespondencji obozowej i więziennej. Główny nacisk interpretacyjny został położony na wyeksponowanie świadectwa losu zbiorowego. Autorka egzemplifikuje swoje tezy, przywołując konkretne listy: Franciszka Ogona, Mariana Henryka Serajskiego, Gustawa Morcinka i innych. Ciekawym aspektem analizy jest zwrócenie uwagi na dziennikowy charakter tych listów oraz „dodatki ikonograficzne” (rysunki), które w równym stopniu wyznaczają rodzaj kodu emocjonalnego, zwłaszcza w kontekście ograniczeń cenzuralnych, oraz wpływają na strukturę korespondencji oficjalnej. W związku z ograniczeniami cenzuralnymi korespondencja oficjalna koncentruje się na zwielokrotnionej artykulacji uczuć wobec adresatów. Autorka określa tę korespondencję mianem „pamiętnika miłości”, rejestrującego „wszystko, co jest słownym wyrazem uczuć” (s. 117). Jak wskazuje Sadzikowska: „Listy oficjalne z obozu są pięknym świadectwem miłości: miłości, która była dla nadawcy-więźnia i adresata – osoby za murem obozu bodźcem do refleksji nad sobą samym, małżonkiem, rodziną, sensem i celem życia – własnego i wspólnego, a także istotnym czynnikiem przetrwania za drutami kolczastymi” (s. 117). Intrygującą perspektywę tych refleksji wyznaczają listy pożegnalne, pisane tuż przed egzekucją. Ich lektura porusza emocje do tego stopnia, że czytelnik traci dystans, a bezradność interpretacyjna pozbawia te świadectwa jakiegokolwiek komentarza. Wystarczy nad nimi pomilczeć.

Trzecia część pracy dotyczy korespondencji nieoficjalnej (inskrpcji, grypsów więziennych i obozowych, listów tajnych i „lewych”), ujawniającej istotę traumy obozowej, syndrom „człowieka zlagrowanego”. Otwiera ona obszerną perspektywę badawczą dla psychologów, socjologów, historyków, filologów. Niejasne odczucia budzi określenie „listy lewe”, lecz autorka wyjaśnia w przypisie, że pojęciem tym określały więźniarki obozu w Ravensbrück korespondencję przemycaną potajemnie poza teren obozu i wysyłąną pocztą oficjalną (s. 139). Ta część monografii uzmysławia rangę grypsów – nie tylko ich wartość poznawczą,

lecz również walor emocjonalny. Badaczka wskazuje przypadki incydentalne – jeden z grypsów trafił do odbiorcy po pięćdziesięciu latach!

W zakończeniu Sadzikowska często odwołuje się do *Listów spod morwy*, które Gustaw Morcinek napisał po wyjściu z obozu w Dachau, oraz do zbioru *Listy z mojego Rzymu*. Są to znakomite przykłady listów literackich, które w znaczącym stopniu uzupełniają lekturę korespondencji oficjalnej i nieoficjalnej. Sadzikowska ukazuje, że epistolografia Morcinka charakteryzuje się witalistycznym przesłaniem. Czytelnik staje się świadkiem metamorfozy wyznaczonej przez wiarę i nadzieję, udowadniającej, że nawet w obozie koncentracyjnym można ocalić najwyższe wartości moralne. Porównując korespondencję Morcinka z siostrą do jego listów literackich, autorka wskazuje na dwugłos ujawniający wspólnotę emocji i sposobu wyrażania uczuć. Sadzikowska potwierdza (co zainicjowała już w swojej monografii doktorskiej), że *Listy spod morwy* i *Listy z mojego Rzymu* są przejawem bezkompromisowego dążenia do *katharsis*, dramatyczną rejestracją ewolucji psychicznej pisarza, w której można dostrzec zmianę filozofii życiowej oraz formułę nowego programu literackiego – nauczania i oceny świadomości etycznej całego pokolenia naznaczonego wydarzeniami drugiej wojny światowej. Autorka udowadnia, że wiernie ukazując rzeczywistość obozową, okrucieństwo oprawców i postawy współtowarzyszy niedoli (*Listy spod morwy*), Morcinek staje się znakomitym dokumentalistą, obiektywnie opisującym społeczność obozową, zwracającym uwagę na wyjątkowe (zarówno drastyczne, jak i symboliczne, okrutne, jak i liryczne, zdehumanizowane, jak i sentymentalne) przejawy życia.

Nieocenioną wartość materiałową mają zamieszczone w Aneksach dokumenty źródłowe. Aneks I stanowią listy obozowe Franciszka Ogonia – właściciela sklepu papieżniczego w Rybniku, zaangażowanego żołnierza Armii Krajowej, więźnia KL Auschwitz, KL Melk i KL Gusen, gdzie umarł z wycieńczenia (jak na ironię – już po wyzwoleniu!). Aneks II zawiera wspomnienia Alojzego Frosa o Ogoniu. Można powiedzieć, że to rodzaj obszernego wywiadu, przeprowadzonego przez autorkę w rybnickim mieszkaniu byłego więźnia obozów Auschwitz-Birkenau, Sachsenhausen oraz Buchenwald. Ponieważ rozmówca był kuzynem Ogonia, omawia relacje rodzinne, mające znaczenie dla interpretacji korespondencji. Lecz we wspomnieniach Frosa otrzymujemy również intrygujący obraz życia codziennego w obozie, obraz uzupełniony o wiadomości nieznane i niedostępne w podręcznikach historii. To zdumiewająca, barwna relacja, pełna walorów poznawczych, inspirująca zupełnie inne (od dotychczasowych) ujęcia wojennego dramatu. To całkowicie odkrywczą odsłoną wiedzy o doświadczeniach obozowych. Jak podkreśla Sadzikowska: „Materiał zamieszczony w Aneksie ma dla mnie wartość szczególną. Nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że zbieg okoliczności sprawił, iż to dzięki publikacji *Listów z Dachau. Gustaw Morcinek do siostry Teresy Morcinek* przygotowałam opracowanie edytorskie listów więźnia obozów koncentracyjnych, mieszkańca Rybnika, Franciszka Ogonia. Synowa Franciszka Ogonia zainicjowała ciąg zdarzeń, za które życiu, losowi – jestem wdzięczna.

Praca nad wspomnianymi listami: Morcinka i Ogon, i one same oraz spotkanie z Alojzym Frosem to niezwykle doświadczenie, które wpierv zrodziło, a potem tylko podsycalo moje zainteresowanie korespondencją obozową i więzienną” (s. 29).

Monografia Sadzikowskiej – mimo że dotyka bardzo mrocznych zdarzeń historii – zaspokaja ciekawość poznawczą, a jednocześnie (co jest nadrzędnym zadaniem każdej pracy naukowej) wyznacza dalsze perspektywy badawcze, sugerując konieczność podjęcia badań nad korespondencją obozową innych więźniów (autorka wymienia tu nazwiska: Seweryny Szmaglewskiej, Krystyny Żywulskiej, Zofii Posmysz, Stanisława Grzesiuka, przy czym niejasna jest odpowiedź na pytanie, na ile to przedsięwzięcie da się zrealizować, a na ile to propozycje życzeniowe). Niemniej – nawet materiał już opracowany, ukazany i zaproponowany w omawianej książce pozwala postawić wiele pytań, przede wszystkim w obszarze psychologii i socjologii. Warto też podkreślić szczególną wartość archiwalną analizowanych materiałów.

Realizacja podjętego przez Sadzikowską założenia metodologicznego, wedle którego wątki emocjonalne i wspomnieniowe odgrywają kluczową rolę w strukturze listu, wymaga łączenia różnorodnych kompetencji i umiejętności badawczych (filologicznych, psychologicznych, socjologicznych, filozoficznych), a także dokonywania wyborów interpretacyjnych – możliwie najbliższych intencji nadawcy. Z tego zadania autorka umiejętnie się wywiązała. Z pełnym przekonaniem należy podkreślić, że omawiana monografia jest rzetelnym studium nad ważnym aspektem życia codziennego w obozach, dotychczas nie w pełni rozpoznany. Książka Sadzikowskiej, charakteryzując traumę wojenną w kontekście różnych postaw wobec życia i prób jego ocalenia oraz ukazując doznania psychiczne (niejednokrotnie bogate życie wewnętrzne) bohaterów jako ofiar totalitaryzmu, dokumentuje i potwierdza obecność zjawiska ważnego dla analizy literackich świadectw wojennych – pisarską wolę przeciwstawienia się bezlitosnej „niepamięci” historycznej.

Istotną perspektywą tej analizy stało się odkrywanie „wyższych” (również metafizycznych) sensów cierpienia, ważnych jako symptom ocalenia dla poszukiwania sensu życia i egzystencji w dramatycznej (bezsensownej) sytuacji obozowej.

Lektura *Listów z lagrów i więzień...*, choć jak na wstępie zaznaczyłam, dokonuje się za sprawą niemałego wysiłku emocjonalnego, z całą pewnością poszerza nie tylko horyzont poznawczy. Sadzikowska wyznacza niezwykle szeroką perspektywę indywidualnego obcowania z nadawcami analizowanej korespondencji. Na podstawie intrygującego materiału epistolograficznego stworzyła wartościowe poznawczo i oryginalne opracowanie monograficzne, efektowną, ciekawą syntezę uwzględniającą rozmaite płaszczyzny interpretacyjne. Wypełniła tym samym niedostatek podobnych opracowań w polskim literaturoznawstwie. Zatrzymane w pamięci obrazy, sceny z życia codziennego,

portrety psychologiczne bohaterów tego studium wojennego dramatu (nadawców korespondencji) dodają moralnej odwagi, zdumiewają i pozwalają trwać nadziei. To duże osiągnięcie autorki jako badaczki historii totalitaryzmu, historii epistolografii, historii literatury, ale też edukatorki społecznej. Zamieszczone na końcu fotografie dokumentujące epizody biograficzne (na przykład uroczystości rodzinne Franciszka Ogonia) oraz miejsca upamiętniające martyrologię więźniów (pomniki poświęcone więźniom obozów koncentracyjnych na rybnickim cmentarzu) potwierdzają lokalne (regionalne) dziedzictwo doświadczeń wojennych. To bardzo ważne dla budowania świadomości kolejnych pokoleń Ślązaków. Jak autorka zadeklarowała na wstępie: „Nie ulega wątpliwości, że narracja dotycząca korespondencji obozowej unika natrętnej ideologizacji tematu czy uwypuklania obowiązujących ścieżek interpretacyjnych. Za to może służyć w wychowaniu do pokoju (bardziej rozpowszechnionym jako »wychowanie dla pokoju«) młodego pokolenia” (s. 12). Warto, by książka tę budującą funkcję spełniła!

MAŁGORZATA ŁOBOZ – prof. dr hab., historyk literatury, kierownik Zakładu Historii Literatury Romantyzmu w Instytucie Filologii Polskiej Uniwersytetu Wrocławskiego. Jej zainteresowania naukowe obejmują literaturę i kulturę XIX wieku, z zaakcentowaniem literatury romantyzmu krajowego. Jest autorką dwóch monografii dotyczących twórczości Wincentego Pola: *Śpiewak pieśni niedogranych. W kręgu twórczości Wincentego Pola* (2004) i *„Piękna nasza Polska cała”... Krajobrazy Wincentego Pola* (2007), oraz redaktorką tomów zbiorowych: *Obrazy natury i kultura. Studia o Wincentym Polu* (2015), *Romantyzm. Literatura – kultura – obyczaj* (współred. M. Jonca. T. 1 – 2009; T. 2 – 2014; T. 3 – 2015), *Zawstydzona Mądrość. Prace ofiarowane Profesorowi Franciszkowi Rosińskiemu OFM* (współred. A.T. Brzyski OFM; 2013), *Romantyzm krajowy – profil lokalny i osvajanie Europy* (2016). Z Jackiem Kolbuszewskim opublikowała zbiór studiów nad estetyką franciszkanizmu w literaturze i publicystyce XIX wieku pt. *Kocham Was mali ludzie... Franciszkanizm – literatura – publicystyka* (2010). Obecnie zajmuje się badaniem zjawiska interferencji literatury i muzyki w pierwszej połowie XIX wieku.